

SZÉCHENYI, A NAPLÓÍRÓ
ÉS A TÖRTÉNETI SZEMÉLYISÉG

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megtisztelő felkérését, hogy mai vitaülésén történeti bevezetőt mondjak Széchenyiről,¹ be kell vallanom, némi aggályok között vállaltam el. Nem azért, mintha nem tartanám fontos és örvendetes pozitívumnak a Széchenyi-naplók első bővebb magyar nyelvű válogatásának megjelenését, ami alkalmául szolgált e vitaülésnek is.² Nagyön is annak tartom. Aki az eredeti szöveget ismeri, jól tudja, hogy e kötet összeválogatása és magyarra fordítása nem csekély feladat volt, közzététele pedig szép eredmény. Adjuk meg hát ennek az őszinte elismerést, ha lehet is vitánk egy-egy részlet körül. S alighanem az is e vállalkozás érdeme, ha e kötettel a kezünkben már szinte telhetetlenek leszünk, és azt szeretnénk, ha közönségünk végre egyszer a napló egészét olvashatná magyarul, nemcsak egyharmadát, és így kaphatna még teljesebb képet az íróról és a történeti személyiségről egyaránt.

Aggályaimat az okozta, hogy az adott előzmények után túl sok mindent kellene e rövid bevezetésben elmondanom. A közönséget bizonyára előbb kimeríteném, mint a témát. Így hát csak néhány főbb kérdés kiemelésére szorítkozhatom.

¹ Előadás a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1979. február 8-án a Kossuth Klubban rendezett Széchenyi-vitaülésén.

² Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978. Válogatta, szerkesztette Oltványi Ambrus. Fordította Jékely Zoltán (1814–29) és Győrffy Miklós (1830–60). Az előszót Sötér István írta.

Mindjárt az első és talán a legfontosabb az emberi minőség kérdése a történelemben. Ez persze nemcsak Széchenyivel kapcsolatban merül fel. De vele kapcsolatban különösen felmerül, éppen mert egyénisége és életműve oly nagy ívben, oly széles színpadon és annyi ellentmondás közt mozog. Átlagfigurákat, egyszínűeket könnyen találhat, cserélgethet, mellőzhet, mással helyettesíthet az, aki a múltban valami adott szempontból keresgél, válogat, mivel a történelmet amolyan példatárnak képzei. A valóban nagyokat azonban nehéz megkerülnie. Így aztán ezeket a különböző válogatók megpróbálták valahogy saját formuláikba beleszorítani. Mivel azonban ezek a sorból rendszerint kiálltak, erre vagy arra, jött az eleven végtagok körülszabdálása, az előírt mértékre készült kesztyűk, lábtűk és fejfedők szerint.

Vegyük csak kissé szemügyre a 19. század végének nagy és ünnepélyes Széchenyi-kultuszát, amelynek jegyében az Akadémia gyűjteményes Széchenyi-kiadása is megindult. Hamar kiderül, hogy e kenetes hódolóknak sem kellett az egész Széchenyi. Nem kellett gyilkos kritikája, leleplező iróniája, drasztikus humora, oroszlán-haragja, de sok, gyötrő szorongása sem. A Széchenyi-naplónak Zichy Antal csak bizonyos elemeit közölte, magyar kivonatban, hiányosan, módosított rendben, átírva, úgy, hogy nem tudni, hol ki szól az olvasóhoz.³ Majláth Béla pedig, aki Széchenyi leveleit tette közzé — az idegen nyelvűek egy részét idétlen, gyarló hibákkal — egyenesen azt a véleményt hangoztatta, hogy a naplók eredeti szövegét sem most,

³ Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István naplói*. Adalék a nagy hazafi jellemrajzához. Bp. 1884. A naplók egyes részeit külön kiszakítva, hasonló módszerrel tette közzé ugyancsak Zichy Antal: *Gr. Széchenyi István külföldi úti rajzai és feljegyzései*. Bp. 1893. Egy haragos bíráló szerint ez „az egész naplókiadás különben egyike a világirodalom leglelkiismeretlenebb e fajta alkotásainak”; Friedreich István: *Gr. Széchenyi István élete*. I. Bp. 1914. 61.

sem a jövőben, soha nem lehet közreadni.⁴ Széchenyi hírlapi cikkeinek gyűjteményében ugyancsak Zichy Antal arra is utalt, hogy Széchenyi aggodalmai, rémlátásai mily alaptalannak tűnnek a dualizmus korának önelégült biztonságérzetében, hiszen Magyarországot „ma ismét oly polcon látjuk, melynél akár az Anjouk, akár a Hunyadiak korában alig állott magasabban”.⁵ Pedig ezt a Széchenyi-kultusznak még furcsább megnyilatkozásai követték a századfordulón. Volt, aki aforizma-csokorba gyűjtötte egy sor eredeti összefüggéséből kiszakított mondatát.⁶ Volt, aki fellengzős etikai absztrakciókká oldotta szét egykor nagyon is elevenbe, realitásba vágó társadalmi és politikai állásfoglalásait.⁷ Sőt még olyan is akadt, aki Széchenyi-ben az evolucionizmus előfutárát, a régi hazában élő „népfajok” közt győztesként vezető helyre került magyar „faj” hegemóniájának harcosát akarta felfedezni – még mindig a konzervatív liberalizmus szemszögéből.⁸

Ne higgyük, hogy csak Széchenyi járt e korban így, vagy hogy éppen e Széchenyi-kultusznak volt leginkább hatása a közvéleményre. Nem kevésbé hamis, torzító vonások jellemezték az egykorú Rákóczi- és Kossuth-kultuszt is, amelynek az adott társadalom dzsentri-, köznemesi-polgári rétegeiben még jóval nagyobb visszhangja volt. Ez a kultusz nacionalista demagógiával takarta haladásellenességét, és ennek megfelelően nyir-

⁴ Majláth Béla: *Gr. Széchenyi István levelei*. I–III. Bp. 1889–1891. Ezt élesen bírálta Péterfy Jenő: *Összegyűjtött munkái*. III. Bp. 1903, 159–173.

⁵ Zichy Antal: *Széchenyi hírlapi cikkei*. I. Bp. 1893, XLII.

⁶ Berzeviczy Albert: *Gr. Széchenyi István*. Függelékül Széchenyi-aphorismák. Bp. 1908.

⁷ Pauler Ákos: *Széchenyi István társadalmi erkölcstana*. Bp. 1913, kny. Magyar Társadalomtudományi Szemle.

⁸ Gaal Jenő: *Gr. Széchenyi I. nemzeti politikája*. I–II. Bp. 1902–1903; uő: *Gr. Széchenyi I. nemzeti politikája és jövőnk*. Bp. 1903; és uő: *A Széchenyi-cultus jelentősége*. In: *Széchenyi eszmevilága*. I. Bp. 1912, 1–22.

bálta meg Kossuth valódi hagyományait. Amiről fércmű életrajzok üres dagálya mellett nem utolsósorban maga a „függetlenségi” vezér, Kossuth Ferenc tanúskodott, midőn saját édesapjának egykori hírlapi cikkét kivagdalva, kihagyásokkal, hiányosan tette közzé. És hogy ez a torz nacionalista irányzat milyen presszióval dolgozott, arra elég Szabó Ervin szavait idéznünk Marx–Engels-válogatásának előszavából (1905):

„Ameddig lehetséges Magyarországon, hogy történelmi alakot, amilyen Kossuth volt, politikai párt foglaljon le magának, s az időnként föltörő irodalmi vitát . . . furkósbottal és korbáccsal némítsa el, addig a magyar irodalom azon munkásainak, akik az argumentumoknak ezt a fajtáját nem tudják úgy kezelni, mint a szabadalmazott hazafiak, nehezükre esik a Kossuth-kérdéshez hozzászólniok.”⁹

Az első világháború, az Osztrák–Magyar Monarchia és a régi Magyarország felbomlása, valamint az elbukott forradalmak után, az ellenforradalom időszakában a korábbi nagy magabizásnak természetesen vége lett. Széchenyi komor jóslatai megint kezdtek időszerűnek látszani. Főleg azok szemében, akik a forradalmak veszélyeinek hangsúlyozása, aláfestése céljából használták fel őket. Így persze az 1840-es évek fékező, aggódó, megtorpanó, Kossuth ellen küzdő Széchenyije került előtérbe, akinek korábbi merész, kezdeményező fellépése, az előző évtizedben, egy más jellegű, keresztény konzervatív reformprogram jóval halványabb színeit kapta meg. Konzervatív reformer mint a forradalom ellenfele: ez Széchenyi a *Három nemzedék*ben mint Szekfű példaképe.¹⁰ Amire a magyar történetírás másik, köznemesi hagyományt folytató irányzata nem tudott jobbal válaszolni, mint hogy az igazi konzervatív reform úttörőit Széchenyi helyett az 1791–1793. évi „operátumok” köznemesi szerzőiben kereste, Kossuthot pedig megpróbálta a „forradalmár” vád alól mentesíteni, azzal, hogy ő

⁹ Szabó Ervin: *Marx és Engels válogatott művei*. I. Bp. 1905, 121.

¹⁰ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1920; uő: *Széchenyi igéi*. Bp. 1921; és uő: *A mai Széchenyi*. Bp. 1935.

egyenlőséget alapjában véve csak a szegény kisnemeseknek hirdetett.¹¹ Az adott viszonyok közt ugyanis az egész magyar történetírás a közös forradalomellenességnek képviselte különböző változatait.

Bár ekkor, e konzervatív Széchenyi-értelmezés jegyében indult, mégis jelentős pozitívumnak tekinthető a Széchenyi-naplók szövegének első teljes és filológiaiilag lelkiismeretes gonddal készült kiadása. Először a húszas évek elején az 1848-ból és az 1859–1860-ból származó részeké, amelyeket a frissen megtalált döblingi irathagyaték más darabjaival együtt Károlyi Árpád közölt.¹² Igaz, nem egy ponton, főleg a *Nagy Szatíra* Habsburg-ellenes kifakadásaival kapcsolatban, „lojális” szempontból, némi megbotránkozással, néha szinte zavartan mentette, magyarázgatta, bírálta Széchenyi szövegét, de ugyanakkor legalább mégis híven közölte, hiánytalanul, csonkítatlanul, s nem törődött olyan egykorú potentátok rosszallásával, mint Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, aki jobbnak látta volna, ha az ilyen Szatíra-féle szövegeket még így, szakmai körök számára, forrásként sem hozzák napvilágra, és aki kijelentette, hogy e közlés „Széchenyiről alkotott magasztos képzetünknek nem vált előnyére”.¹³ Ezt követte aztán az 1848 előtti naplók közzététele 1925–1939 között, hat kötetben, Viszota Gyula gondozásában,¹⁴ aki egy életre szóló odaadásal, sziszifuszi igyekezettel gyűjtögette a hősére vonatkozó adatokat. Szemtanúk meghatottan emlegették, hogy Budapest

¹¹ Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke*. Századok, 1923, 17–75.

¹² Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I–II. Bp. 1921–1922. A III. kötetet Tolnai Vilmos adta ki. Bp. 1925.

¹³ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. Bp. 1926, 167–168.

¹⁴ Viszota Gyula (kiad. és bevez.): *Gr. Széchenyi István naplói*. I–VI. Bp. 1925–1939. Az első kötet elemzése, néhány kisebb korrekcióval: Angyal Dávid, *Gr. Széchenyi István ifjúkori naplói*. Századok 1925, 337–365.

ostroma és a fájdalmas egyéni veszteség után is egyik legfőbb gondja volt összekeresni a törmelék alól, térdre hullva, mindazt, ami az Akadémia Széchenyi-gyűjteményéből megmaradt.¹⁵ A történész azonban mindezt elismerve is kénytelen észrevenni nemcsak szokásos elfogultságát hőse iránt, szemben annak minden ellenfelével, hanem mereven konzervatív, nemegyszer kicsinyes és korlátolt előítéleteit is a francia forradalommal, a felvilágosodással és általában a társadalmi haladáért való küzdelemmel kapcsolatban. Sőt ultralójális túlbuzgó-sága néha még olyasmire is rávette őt, hogy kiigazító, enyhítő, szinte feddő jegyzetekkel kommentálja és helyreigazítsa magát Széchenyit, ha nem úgy beszél, mint ő szeretné, vagy ha túl élesen bírálja, mondjuk, a mágnásokat. Az aprólékos gond a részletekben végül is nem elég, ha közben eltorzul a lényeg.

Persze ekkoriban sem minden Széchenyivel foglalkozó közlés, tanulmány viselt magán ilyenféle jegyeket. Halász Gábor szép tanulmányai (1934, 1941) részben éppen Széchenyi naplójáról, vagy a Bóka László által kötetbe gyűjtött naplórészletek (1943), hogy csak egy-két példát idézzünk, nyilván nem retrográd törekvések szolgálatában álltak.¹⁶ Kétségtelen azonban, hogy nagyobb súllyal akkor az utóbbiak érvényesültek, kihasználva egyebek között Széchenyi születésének 150. évfordulóját.

„Így történhetett – olvassuk az 1960. évi »tézisek« szövegében¹⁷ –, hogy az a Széchenyi, akinek eszméi egy évszázaddal korábban a forradalomhoz vezető fejlődést segítették elő, nagymértékben egy ellenforradalmi korszak hőse lett.”

¹⁵ H. Boros Vilma: *Széchenyi István hátrahagyott iratainak története*. Bp. 1967.

¹⁶ Halász Gábor: *A fiatal Széchenyi*. Nyugat 1934, I. 473–383, 525–546; újra In: *Az értelem keresése*. Bp. 1938, 105–177; és úő: *A naplóíró Széchenyi*. Századok 1941, 278–285. – Babits Mihály: *A legnagyobb magyar* Szép Szó 1936. II. 146–154; – Bóka László (kiad. és bev.). *Széchenyi István naplói*. Bp. 1943.

¹⁷ L. alább a 25. sz. jegyzetet.

Ez a reakciós Széchenyi-kép

„nyomódott be annak a nemzedéknek a tudatába, amellyel az ellenforradalmi rendszer összeomlása után új társadalmat kellett építeni. Ilyen körülmények között érthető, ha nem is helyeselhető az a tartózkodás, amelyet a felszabadulás utáni évtizedek történetírása egy ideig Széchenyivel szemben tanúsított.”

E magyarázatban sok az igazság. De a teljes igazság ennél valamivel bonyolultabb. Nem minden mintakép lett ugyanis egyformán felelős a rá hivatkozókért. A Magyar Szemle, mondjuk, Szekfű hagyományából, konzervatív forradalomellenes Széchenyi-kultuszt képviselt. De emlékszünk arra is, hogy például a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunk a második világháború időszakában demagóg, nacionalista, hamis Kossuth-kultuszt hirdetett, alighanem jóval szélesebb olvasóközönség előtt. Ez azonban nem akadályozta meg az ötvenes évek történetírását abban, hogy nagyon is kiemelje Kossuth történeti jelentőségét – joggal –, hiszen a polgári-nemzeti átalakulás, 1848 forradalma és a szabadságharc történelmünknek valóban nagy és pozitív fordulói közé tartozik. A Széchenyi-kérdés alakulásába tehát belejátszott egy-két más motívum is.

Az egyik az volt, hogy a dogmatizmus a történelmet alárendelte a mindenkori napi politikai taktikának. Vagyis nemcsak a jelent, hanem a múltat is voluntarista módon próbálta kezelni. Ezzel függött össze, hogy míg a magyar nacionalizmus egyik, 1867-es változatát hajlandó volt szigorú bírálatban részesíteni, másik változatát, amely a dualizmus korában a függetlenségi jelszót hangoztatta, megkímélte hibáinak ugyancsak jól megérdemelt bírálatától.¹⁸ Ez az egyoldalúság hamar oda vezetett, hogy a hibák felhalmozódása kezdte a jelenségeket fejtetőre állítani. Így Szabó Ervinnel szemben, akinek panaszát fent

¹⁸ Erre az egyoldalúságra már másutt rámutattam: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Bp. 1971, főleg 134–141.

idéztük, megint a 20. század eleji szabadalmazott hazafiak, a dzsenti sovinizmus szóvivői igazolódtak. Széchenyi ebbe megint nemigen fért bele. Belefért viszont Thaly Kálmán, akit érdemi bírálat pár évig ismét nem érhetett, holott nemcsak a balladák, hanem a történetírás, sőt a „függetlenségi” politika terén is sűrűn keverte hamis motívumokkal a valót. S ne higgyük, hogy magát Kossuthot e nagy ünneplésben nem érte méltánytalanság. Hiszen például rá, az ő egyik, egészen más körülmények közt, egészen más vonatkozásban kiadott és egészen más következményekkel járó rendelkezésére hivatkozott a máskor oly igényes Révai József is a budapesti kitelepítések után, 1952-ben:

„tisztejük Kossuth Lajosban az idegen elnyomók belső szövetségeseinek kérlelhetetlen üldözőjét”, aki parancsot adott az ellenséggel „egy húron perdülő tisztek és mágnások kitelepítésére az ország fővárosából.”¹⁹

Alig hihető, hogy az ilyen erőszakolt és – éppen akkor – félreérthetetlen aktualizálás Kossuth hírneve öregbítésének ügyét szolgálta volna.

A másik motívum azzal függött össze, hogy a dogmatizmus az ötvenes évek elején rendkívül leegyszerűsített formulákkal dolgozott. Annyira, hogy ettől az alapvetően helyes megközelítésnek is el kellett torzulnia. Ez a felfogás a történelmet nemegyszer, főleg nagy fordulókban, óriási, makulátlan hősök és sötét árulók mesejátékává változtatta. S ebben az, aki a főhőst esetleg bírálni kezdte, vagy más okból a bukott angyalok közé került, visszamenőleg is árulóvá változott. Ebben természetesen megint nem fért bele Széchenyi ellentmondásos egyénisége. Ellenkező előjellel, de ismét, mint az ellenforradalom időszakában, az 1840-es évek Széchenyije vált mértékadóvá, aki támadta Kossuthot, és fékezni próbálta az ellenzéki politikát, és aki

¹⁹ *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Bp. 1952. Az előszóban: V. 1.

még hozzá főnemes volt. Ilyen körülmények között maga a tartózkodás vagy éppen a hallgatás is, a szakma magasabb szintjein, azt kell mondanunk, talán inkább valami olyasminnek volt a jele, hogy szerzőink egy részén, ha persze nem is mind-egyikén, némi bizonytalanság, vonakodás vett erőt, midőn az említett egyszerű formulákat Széchenyivel szemben kellett volna alkalmazniok. Hiszen többé-kevésbé érezték, hogy Széchenyit a *Hittel*, a Lánchíddal vagy az Akadémiával együtt mégsem lehet a magyar történelem pozitív jelenségei közül kirekeszteni. Volt, aki ezt az ellentmondást száraz szűkszavúsággal próbálta megoldani, ha Széchenyiről szó esett.²⁰ Volt, aki elismerte például Széchenyi nemzetiségi politikájának helyesebb voltát az 1840-es években, de aztán sietett a kijelentést nyakatekert magyarázatokkal semlegesíteni, amelyek szerint Széchenyi a parasztságtól félve az ellenzék liberális parasztpolitikája *helyett* (!) sugalmazta – állítólag – „a nemzetiségi türelmesség politikáját” is, meg hogy ez nála „a feudalizmus nem következetes felszámolásának politikájával” függött össze – mintha a nemesi liberalizmus viszont valóban a feudalizmus következetes felszámolását követelte volna.²¹ Voltak elutasítóbb szövegek, de voltak óvatos kísérletek a kissé árnyaltabb Széchenyi-ábrázolásra is. Sokoldalú feltárássra és elemzésre, átfogó, új értékelésre azonban ekkoriban semmiképpen nem kerülhetett sor.

Azokat persze, akiket hajtott az opportunusnak tűnő, „balos” túlbuzgalom, nem ily tartózkodás vagy ingadozás jelle-

²⁰ *A magyar irodalom története 1849-ig*. Bp. 1957. c. kötet idevágó részlete például „száraz adatfelsorolássá szürkül” – a bíráló: Benczédi László szavai szerint. Századok 1958, 850. – Pándi Pál: *Irodalom és politika a reformkorban*. It 1959/1. 12. viszont már azt emelte ki, hogy Széchenyi *Hitele* két nagy gondolatot sugárzott bele az irodalomba: az egyik a feudalizmusból a kapitalizmus felé nyitott ablakot, a másik „a provincializmus, a hazapuffogató magyarság bírálata, az Európától elzárkózó, malomalji szemlélet éles kritikája” volt.

²¹ Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek történetének egyes kérdései a reformkorszakban*. Történettudomány 1955/1. 13.

mezte. Volt dunántúli helység, ahonnan siettek Széchenyi szobrát eltávolítani.²² Az iskolai oktatásban pedig, amely vákuumot természeténél fogva nem tűr, helyenként „durva vulgáris nézetek” bukkantak fel a Széchenyi-értékelésben, amint arról valamivel utóbb egy pedagógiai szakfolyóiratban olvassunk.²³ Eszerint a pedagógusértekezleteken is „nemegyszer rosszul politizáltak Széchenyi ellen a marxizmus nevében.” Voltak, akik „kozmpolitának” (!) nevezték. Egy iskola igazgatóhelyettese pedig röviden „dekadens grófként” emlegette Széchenyit. Vajon most, utólag is büszke arra, hogy mire oktatta diákjait? Vagy talán most már, éppen ellenkezőleg, az ötvenes évek bírálóját harsogja túl?

E szakasz a hatvanas évek küszöbén szerencsére lezárult. Az újnak kezdetét Széchenyi halálának százéves évfordulóján egy sor megemlékezés és kisebb-nagyobb közlemény jelezte.²⁴ Ezek közül a legnagyobb jelentősége azoknak a „téziseknek” volt, amelyekben 1960 elején egy szakmai munkaközösség próbált együttes erővel és nagy körültekintéssel Széchenyi életművéről mérleget, rövid összefoglaló értékelést készíteni.²⁵ E téziseknek, amelyek végre előtérbe hozták az 1830-as évek bátor kezdeményezőjét, bár figyelmeztettek a sokféle árnyalattal bíró, ellentmondásos jelenségekre is, az adott előzmények után feltétlenül pozitív, a kutatást elősegítő hatása volt. Az volt még akkor is, ha az óvatoskodó vagy gyanakvó

²² Erdősokonya, Somogy megyében. A szobor újra felállítását a község azóta is hiába kérelmezte a megyei tanácstól.

²³ Veress Judit egy ismertetésének szövegében. Pedagógiai Szemle 1960/6. 563.

²⁴ Az Akadémia megemlékezésére I.: *Ünnepi ülés Széchenyi István halálának 100. évfordulóján*. Magyar Tudomány 1960, 372–373. Az itt elhangzott előadás: Ortutay Gyula: *Az élő Széchenyi*. Magyar Tudomány 1960, 179–192.

²⁵ *Széchenyi István*. Társadalmi Szemle 1960/2. 30–55.; Századok 1960. 257–277.

elfogultság ezzel még nem tűnt el egy csapásra. S ekkoriban néhány elismerő frázis kíséretében, főként abban jelentkezett, hogy egy erre alkalmas, kisebb témán belül újra bizonyíttatta az ismert közhelyet, hogy Széchenyi nagybirtokos volt és arisztokrata – persze, hogy az volt –, meg hogy ennek minő jeleit, korlátait vagy éppen elfogultságait lehet nála felfedezni –, persze, hogy lehet.²⁶ De mire mennénk ezzel, csupán, az egykorú magyar politikában, ahol nem a kiváltságos „arisztokrácia”, illetve a „harmadik rend” s a „nép” képviselői álltak egymással szemben a front két oldalán, hanem a haladó tendenciákban is zömmel olyan kiváltságos rétegek fiai jutottak szóhoz, amelyek ha eltérő pozícióval és történeti funkcióval

²⁶ Tilkovszky Lóránt, aki több tanulmányban részletesen foglalkozott Széchenyi agrártörténeti vonatkozásaival, előbb azt a – szerintünk túlzott – feltevést dolgozza ki, hogy Széchenyi a húszas évek végén saját Sopron megyei birtokát tette olyan kísérleti műhellyé, ahol a mezőgazdaság tőkés átszervezését és a parasztság feudális terheinek megváltását maga akarta „a jobbágy–földesúri viszony egészét átfogó” módon kipróbálni; majd pedig elmarasztalja Széchenyit azért, hogy ez állítólagos kísérlettel a harmincas években visszahátrált, és hagyta, hogy uradalmi apparátusa a maga szokott módszereivel hajtsa végre a földek kapitalista áttéréshez szükséges elkülönzését. Vö. Tilkovszky Lóránt: *Gondolatok Széchenyi István hazafiságáról*. Soproni Szemle 1960, 97–101; uő: *A tagostás és elkülönzés Széchenyi István pölöskei uradalmában*. Zalaegerszeg 1960, kny. Göcseji Múzeum Évkönyve; és uő: *Az elkülönzés és tagostás Széchenyi István cenki uradalmában*. Agrártörténeti Szemle 1961, 33–59. – A valóságban azonban aligha lehet különösebb hátralépésnek tekintenünk, ha Széchenyi az egyébként sokkal szerényebbnek indult magánkísérletezést abbahagyva a harmincas évek küszöbén az országos reformok magasabb szintjére lépett, hiszen a polgári reformokat mégsem lehetett magánúton megoldani. Még kevésbé lehet Széchenyitől utópista gesztusokat várni, illetve ilyenek elmaradására vezetni vissza – részben – lelkiismereti konfliktusait. Az ilyeneket a polgári erények sem írják elő. A képhez egyébként hozzátartozik, hogy Széchenyi éppen a reformmozgalom kibontakozásával egyre nagyobb nyűgnek érezte, hogy gazdálkodnia kell, és eredetileg majdnem 87 ezer hold birtokából a harmincas évek közepéig majdnem 50 ezertől szabadult meg végleg.

birtak is, mind a feudális uralkodó osztály széles mezőnyén belül helyezkedtek el, és sokban annak hagyományaihoz kötődtek. Talán tovább vezet, ha azt vizsgáljuk inkább, hogy például Széchenyi részint főnemes volta ellenére, részint pedig éppen az ebből adódó lehetőségek felhasználásával – hiszen a nemzetközi tájékozódáshoz, utazásokhoz vagy akár az Akadémia megalapításához ezekre is szükség volt – meddig jutott, és mi minden más jelentős, a nemzeti haladás szolgálatában álló pozitívumot tudott megvalósítani. Vagyis az életmű egészét és tényleges belső arányait kell figyelembe vennünk akkor is, ha csak egy részletét kutatjuk. Az emberi minőség és a helyes dimenziók kérdéséhez az is hozzátartozik, hogy a progresszió adott, elért fokán az életművek milyen minőségi szinten realizálódtak. Az óvatoskodás egyébként ezután egy ideig úgy jelentkezett, hogy a „téziseket” – eredeti, kifejezett szándékuk ellenére – valamiféle végleges, lezárt deklarációnak, hivatalos netovábbnak próbálta feltüntetni, ami bizony gátolhatta volna egy-egy kérdés újra átgondolását, finomítását. Alapjában véve azonban legfeljebb annyit ért el, hogy egy-két tanulmány kissé megszabdalva vagy csak hosszabb-rövidebb huzavonák után, ilyen vagy olyan kautélákkal látott napvilágot.

Az évforduló másik jelentős kiadványának Barta István Széchenyi-válogatása tekinthető.²⁷ Ennek bevezetőjében a szerző, akinek a tézisek létrehozásában is volt érdeme, ugyancsak az alkotó, cselekvő Széchenyit, a merész kezdeményezőt helyezte előtérbe. Helyesen. Az is indokolható volt, terjedelmi okból, hogy a válogatásba a naplókából csak egy-két ifjúkori úti feljegyzés került be, bár az már kevésbé, hogy Zichy vitatható átírásában, mintha a Viszota-féle közlés nem létezett volna. Mi azonban, midőn most éppen a naplókról beszélünk, főleg azt

²⁷ *Széchenyi István válogatott írásai*. Szerkesztette, magyarázta és a bevezető tanulmányt írta Barta István. Bp. 1959. L. még ugyancsak Barta István: *Széchenyi és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása*. Történelmi Szemle 1960, 224–240. és kny.

az elvi álláspontját érezzük vitathatónak, amellyel azt indokolja, hogy a naplókat miért mellőzi szándékosan:

„Nemcsak azért, mert a rapszodikus, töredékes bejegyzések érthetővé tétele a magyarázatok tömegét tette volna szükségessé, hanem főként azért, mert bármennyire őszinték is Széchenyi naplói, ugyanakkor igaztalanok, torzítóak is, mert többnyire a *lelki betegség* felzaklatott állapotában, álmatlan, rémlátásos éjszakákon keletkeztek. Az igazság felderítésénél a *beszámíthatóság* állapota döntő súllyal esik latba, s amikor mi az alkotó Széchenyit akarjuk megmutatni, csak kevésbé támaszkodhatunk a mélységesen pesszimista lelkiállapotot tükröző naplókra, mert vallomásuk sokszor homlokegyenest ellenkezik az alkotó nappalok hosszú sorának tanúságával.”

Az idézetben, kiemelésül, mi húztunk alá két kifejezést. A valóságban ugyanis a „lelki betegség”, vagy mondjuk inkább: az idegösszeomlás állapotában, 1848 után, *nem* írt naplót Széchenyi. S amikor pedig írt, akkor „beszámítható” volt. Arról pedig, hogy a naplókban mi minden annyi más és nemcsak „rémlátás” található, a magyar olvasóközönség immár saját szemével is meggyőződhetik.²⁸ Az életmű mérlegelésekor természetesen továbbra is Széchenyi műveit és vállalkozásait fogjuk első helyen sorra venni. De az alkotó ember teljes képéhez elválaszthatatlanul hozzá tartozik a naplók hatalmas és izgalmas dokumentuma is, a benyomások, szándékok, kétségek, feszültségek szüntelen áramlásával, olykor tajtékos habokkal, máskor csillogó iróniával, alapjában véve egy olyan nagy kapacitású, finom, tisztító, szelektáló, regisztráló, ellenőrző és ezáltal egyensúlyozó belső mechanizmus működésének

²⁸ Hogy a naplókra mily kevésbé volt szokás figyelni, jellemzően mutatja Kubinszky Mihály–Perkovácz Bódog: *Széchenyi és a magyar vasutak*. Soproni Szemle 1960, 102–113. c. tanulmánya. A szerzők szerint „nem tudjuk, hogy Széchenyi angliai utazásai során találkozott-e a vasutak valamelyik ősével.” Pedig elegendő Széchenyi 1832. október 25-i naplóbejegyzésére utalnunk, arra, hogy mint utazott *vasúton* Liverpoolból Manchesterbe és vissza. Vizota Gyula: *Gr. Széchenyi István naplói*. IV. Bp. 1934, 333.

lecsapódásaként, amely életszükséglet volt, de amely közben spontán őszinteséggel létrehozott egy irodalmi művet is. Az alapelemekre ráismerünk a mindennapi ember életéből, az adott társadalmi feltételek között. Az arányok, a gazdag színek a kivételes egyéniség méreteivel függnek össze. A jelzésrendszer pedig a romantika világával is, amelyben ez az egyéniség kialakult. Azt képzeljük talán, hogy alkotó egyéniség kétségek és belső feszültség nélkül, úgy ábrázolható, mint az ötvenes évek egyes olcsó akademizmussal készült rajzain, ál-hősi pózban, szintetikus derűvel arcán, üres szemekkel, problémátlanul, morajló problémák között, mintha kidüllesztett mellkasa egy cserebogár lelki folyamatait rejtene? Vegyük tudomásul: Széchenyi, a naplóíró és az alkotó egyazon egész, és nem kettéhasított személyiség. S minél teljesebb megismerésétől nincs okunk vagy jogunk közönségünket megfosztani, amely régóta felnőtt, nagykorú, és régóta érett arra, hogy a múlt és szereplői valóságával manipuláció nélkül szembenézzon.

Ezek után szeretném még felhívni a figyelmet egy-két ponton arra, hogy e napló e kötetben mikor, hol, mennyiben teheti a Széchenyi-ábrázolást teljesebbé.

1. Az első időszakban, a naplók megindulásától (1814) a reformkor kezdetéig, 1830 körül viszonylag több a leíró jellegű, hosszabb bejegyzés. Kár, hogy a keltezés technikája, amely a hónapok nevét mindig csak első alkalommal adja meg, itt bizony nehezé teszi az olvasó számára e kötetben az idő pontos nyomon követését. Mellőzzük itt most a sok színes részletet és úti benyomást, amely a fiatal Széchenyinek apjához írt leveléből egyébként még tovább bővíthető, és emeljünk ki egy olyan kérdést, amelyet a történész különösen fontosnak tekint: azt, hogy Széchenyi miként jutott túl a hazai feudalizmus határvonalán. A magyar reformkort, mint említettem, az 1830 körüli időtől számítjuk, mert ekkor, a nemzetközi politikai válság nyomán kezdett színre lépni itthon egy olyan nemesi liberális, ellenzéki reformmozgalom, amelynek felté-

telei ugyan már egy idő óta érlelődtek, de amely csak most kapcsolta hozzá a társadalmi, polgári reform első célkitűzéseit a korábban pusztán rendi, feudális értelemben vett nemzeti önrendelkezés ügyéhez. Hagyományos legendáktól eltérően ily törekvésekkel előbb, az 1825–1827. évi országgyűlésen nem találkozunk. Egyének azonban a maguk útján, mozgalom nélkül már elébb is átléphettek ezt a határt. Egy ilyen fejlődés állomásait, sajátos változatát figyelhetjük meg Széchenyi naplójában is. A bécsi kongresszus táncestélyein az ifjú huszárkapitány még Castlereagh konzervatív Angliájának képviselőivel találkozott. 1815-ben, első angol útján már egy kissé Byron bíráló szemével nézte az akkor még régensként uralkodó, eljövendő IV. Györgyöt, és a továbbiakban a whig párti liberális reformerekkel került kapcsolatba. Külföldről hazatekintve látja új perspektívában „szegény kis hazáját”, amelyről keleti útja alkalmával, 1818. december 4-én írta egy (kötetünkől kihagyott) bejegyzésében: „gyengéden szeretlek . . . beképzelt lakóid ellenére.” Itt is megtaláljuk (118) nyilatkozatát Amerikáról, amelynek polgári szabadságáért lelkesül, és ezért „das werdende Land”-nak nevezi, amit azonban mi inkább a „jövő országá”-nak és nem „leendő birodalom”-nak fordítanánk, hiszen az utóbbi sok minden mást is jelölhet. Kimaradt viszont a kötetből az a bejegyzés, amelyből kiderül, hogy Széchenyi 1819 júniusában, Rousseau *Le Contrat social*jának olvasása közben, Nápolyba érve ott találta I. Ferenc császárt és kíséretét, s e „vándorszínész-truppot” nem habozott a „sötét hatalmaknak ajánlani”.

Nem véletlenül emeltük ki Rousseau olvasását. Az ifjú Széchenyinél a felvilágosodás igen sok elemével találkozunk. S ez nem volt ellentétben a romantikának azzal a változatával, amelyet ő képviselt. Az irodalom ugyanis romantika címszó alatt gyakran összekever és egybemos két eltérő, sőt ellentétes előjelű tendenciát. Az első a francia forradalom, sőt a felvilágosodás hagyományaival szembe forduló, reakciós német politikai romantika, amelyet idősebb korában Friedrich Schlegel vagy a

teokratikus államtan kidolgozója, Adam Müller képviselt. A másik tendencia viszont, éppen ellenkezőleg, Angliában Byron, Franciaországban Victor Hugo, általában a szabadságmozgalmak és új polgári forradalmak romantikája volt. Nem egy szerző akadt, aki azon a címen, hogy az apa, Széchenyi Ferenc öregkorában egykori felvilágosult eszményeitől elfordulva e vallásos német romantikába hátrált, ehhez kapcsolta az ifjú Széchenyi Istvánt is. Szekfű erről csak annyit mondott, hogy Széchenyi apja otthonában megismerkedett e vallásos romantikával, anélkül, hogy az rá komolyabb hatást gyakorolt volna.²⁹ Más szerzők azonban utána Széchenyit kifejezetten a német politikai romantika képviselőjeként jellemezték.³⁰ Hogy ez a valónak mekkora elferdítése volt, az a napló szövegéből is kitűnik. Éppen ezért sajnálatos, hogy e kötetből kimaradt az e vonatkozásban talán legfrappánsabb bejegyzés. 1820. július 20-án ugyanis Széchenyi, aki ekkor Grassalkovich herceg vendége volt, nemcsak környezetét figyelte meg, hanem Rückert egyik franciaellenes versét olvasva szinte lenéző haraggal vetette papírra, hogy szinte látja, mint rohamozza meg „Gentz úr, Friedrich Schlegel úr, Adam Müller . . . és még vagy húsz hasonló vitéz” a régi francia gárda egyetlen katonáját, akiben több emberség lakik, mint száz ilyen „porosz legényben”. Hogy Széchenyi elfogult? Lehet. De semmiképpen nem a politikai romantikusok javára, akikkel az apai házban nagyrészt személyesen is megismerkedhetett.

A naplók tanúsága szerint Széchenyi az 1820-as évek első felében már túlhaladta a hazai feudalizmus korlátait. Annyira,

²⁹ Szekfű Gyula: *A mai Széchenyi*. Bp. 1935, 6.

³⁰ Mályusz, E.: *Széchenyi*. In: O. R. Rohden–G. Ostrogorsky: *Menschen die Geschichte machten*. III. 1931, 182–186. — H. Steinacker: *Das Wesen des madjarischen Nationalismus*. In: F. Walter–H. Steinacker: *Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens*. München, 1959, 29–97. — E romantikaértelmezés kritikájára: Kosáry Domokos: *Széchenyi az újabb külföldi irodalomban*. Századok 1962, 275–292.

hogy például 1823-ban, a rendi ellenzéki mozgalmak idején már szépités nélkül bírálja a magyar nemesi szabadság egyoldalú, feudális voltát (291), aminek védelmében nem érdemes vért ontani (296). Megtaláljuk e kötetben valamivel utóbb benyomásait és kritikus megjegyzéseit a Metternich herceggel 1825. november 12-én és december 8-án folytatott megbeszélésekről is. Nem ártott volna azonban az olvasót jegyzetben tájékoztatni arról, hogy Széchenyi november 18-án és december 16-án a herceg számára két memorandumot is átadott, és hogy Metternich habozás nélkül elutasította a leglojálisabb reformert és javaslatait is, hiszen neki a régi, feudális ellenzék felelt meg, azzal ha kellett, hajlandó volt összefogni, de nem az újfajta reformerekkel, így Széchenyivel, akiket veszélyesnek tartott a fennálló rend szempontjából. Amit már csak azért is érdemes határozottan megállapítani, mivel nem egy, főleg külföldi szerző szereti Metternich és Széchenyi álláspontját egymáshoz közelíteni vagy éppen összemosni.

Hozzátehetjük: aligha volt egykorú magyar, aki Széchenyi módján, ily tájékozottan és ennyi együttérzéssel és a szentszövetségi politika ily megvetésével figyelte volna az európai szabadságmozgalmak azon hullámának drámai szakaszait, amely 1820–1825 közt Spanyolországtól haladt Itálián és Görögországon át kelet felé, és amely az orosz dekabrista felkelésben érte el végkifejletét. A harc a népek és az abszolutizmus közt még nem ért véget – írta naplójában 1826 elején az orosz fejleményekkel kapcsolatban Széchenyi, aki mint ifjú katonatiszt maga is egy ki nem bontakozott, magyar dekabrizmust képviselt.³¹

Pár év múlva, 1829-ben, németországi útján egyszercsak kitör belőle, hogy ha annyiféle kisebb-nagyobb független állam létezik, a magyarnak miért nem juthat egy sem. Sokat locsogunk „dicső eleinkről” – írja naplójában (607), pedig

³¹ Dolmányos István: *A dekabrista felkelés magyarországi emlékei*. Századok 1955, 425–450.

azok „a legfontosabbról feledkeztek meg, a nemzeti függetlenségről . . . Kuttyákat kellene őseink mellé temetni!” S ezután valóban nyilvánvaló, hogy nem a nemzeti önállóság ügye iránti közömbösségből fordult el a hagyományos, rendi, sérelmi politikától, hanem azért, mert erőtlennek, hiábavalónak tartotta a Habsburg hatalommal szemben, és egyben ürügynek is arra, hogy itthon ne javítsunk olyasmin, amin saját hatáskörünkben javíthatunk. Hadd idézzem a *Hitel* azon sorait, amelyekben ezt az új taktikát igen világosan, sőt nyersen és Ausztria vonatkozásában vajmi kevésbé hízelgő hasonlatok kíséretében magyarázza el: ha külföldre jutna a magyar, például Perzsiába — a mai Iránba —, „nem vágyódnék ott mindjárt . . . a vámok súlyán könnyíteni, mert megtörténhetne, hogy a sah ezt nem jó szemmel nézné, s őtet — ami ott a büntetés módja — féltedig eltemettetné, s lábszárai kertsövény gyanánt szolgálnának”. Ha pedig Algériába kerülne, ott nem „a tengeri rablás ellen kelne ki, és nem a Dey háremét akarná egy nőre szállítani”, mert „maga tán egy fej hosszával rövidülne meg”. Idehaza hát, a Habsburg birodalom keretében „ne keresse a hátramaradását, a hibát másban, mert mással nem, hanem inkább magában, mert magával parancsolhat”. Ez, úgy hisszük, elég világos beszéd.

2. A reformkor két hatalmas évtizedét, 1830 és 1848 között 573 nyomtatott lap képviseli e naplókiadásban is. Ez a nekilendülés a nagy alkotások időszaka Széchenyi életében, de egyben és egyre inkább a belső küzdelmeké is, főleg Kossuth-tal, a negyvenes évek során. S az utókor figyelmét nemegyszer annyira e küzdelmek kötötték le, hogy mellettük már-már elhomályosult a lényeg. Ne feledjük ugyanis, hogy a reformkor fő csatája mégsem itt folyt, hanem a régi és a születő új rend között, s az igazi ellentét nem a reform ilyen vagy olyan taktikáit, hanem a feudalizmus és a polgári társadalom híveit választotta el egymástól. A magyar reformmozgalom több szakaszban és többféle változat, irányzat szerint bontakozott ki. Ezek eltéréseik, olykor éles vitáik ellenére is mind ugyanazon fő mederben haladtak a polgári-nemzeti átalakulás felé. Közös

vonásuk volt az is, hogy tulajdonképpen mind valamiféle kerülő úton haladtak, hiszen kiváltságos rétegek és nem a burzsoázia fiai álltak élükön.

Egyik kutatónk, akinek véleménye szerint egyébként Kossuth politikája a magyarországi fejlődés igényeinek jobban megfelelt, mint Széchenyié,³² külön szükségesnek látta megbírálni azokat, akik – mint írta – megfelelkezni látszanak arról, hogy mindkettejük tevékenysége ugyanazt az ügyet szolgálta: Magyarország polgári átalakulását. Helytelen tehát felnagyítani e belső ellentéteket. Ez áll a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos elképzelésekre is. Annak, amit akár Széchenyi, akár Kossuth e vonatkozásban 1848 előtt különböző időpontokban felvetett, csak eszmei előkészítő szerepe volt a kialakulási folyamat során. Széchenyi is többet tűzött ki célul, mint ami 1848 előtt megvalósíthatónak bizonyult. Kossuth álláspontja – amely egyébként a fejlődés során természetesen maga is változott – ugyancsak elmaradt amögött, ami 1848-ban szükségesnek mutatkozott. Mindez együtt előzményei közé tartozott az 1848-as jobbágyfelszabadításnak, amely azonban az átalakulásnak maga is „porosz utas” válfaját képviselte.

„Széchenyi és Kossuth március előtti nézetkülönbségei tehát, bármennyire áthidalhatatlanoknak látszottak is olykor (s látszanak olykor még ma is), nem a feudalizmus és kapitalizmus hívei közti és még csak nem is a tőkés fejlődés különböző fő irányzatainak képviselői közötti, hanem csupán a tőkés fejlődés egyugyanazon fő irányzatának táborán belüli nézetkülönbségek voltak.”

Ezek után nyugodtan lomtárba helyezhetők az olyan kijelentések, mint például az, hogy Széchenyi megrekedt az „ökonómiai arisztokratizmus fokán”, míg vele szemben Kossuth a liberalizmuson túl demokratizmust képviselt. S ezt csak úgy mellékesen szögezte le egy olyan szerző, aki egészen más-

³² Spira György: *Széchenyi alakja és a történettudomány*. Az MTA IX. Osztályának Közleményei I. 1966–1967, 193–200.

ról: irodalmi témáról írt,³³ és akinek szakmai hozzáállását elég az alábbi kis történettel jellemeznünk. Kijelenti, hogy témájával előtte más nem foglalkozott, majd egy régi, 1943-ban megjelent közleményből vesz át levéltári anyagot úgy, mintha saját maga találta volna – balszerencséjére azonban olyan, a régi szerző által rövidített levéltári jelzetekkel, amelyek azóta rég megváltoztak, mivel az anyag más helyet kapott, amiről persze ő, az új szerző nem szerzett tudomást. Lehet, hogy ezt senki nem vette észre, vagy nem akarta észrevenni a könyv megjelenésekor? Szeretném remélni, hogy én nemcsak azért figyeltem fel erre, mert a régi közlemény szerzője és magam voltam.

A naplóból világosan kitűnik a barátként, együtt induló Széchenyi és Wesselényi szétválása, külön utakra lépése egy-egy irányzat élén mindjárt a harmincas évek elején. Ez nem vagy nem csak személyi kérdés. Széchenyi, láttuk, meddőnek és veszélyesnek ítélte a hagyományos rendi, sérelmi ellenzéki politikát. Wesselényi pedig éppen a rendi ellenzék e hagyományos politikáját próbálta a belső reform követelésével alátámasztani, korszerűsíteni, amivel a megyei nemesség körében feltétlenül népesebb táborra számíthatott. Széchenyi már Wesselényi „modorát” és dacos, „ujjhúzó” módszereit is helytelenítette. Ismerve ugyanis a Habsburg-monarchia kormányzatát és nemzetközi erőviszonyait attól félt, hogy Bécs visszaüt, mielőtt Magyarország megerősödhetik. A belső reformot úgy szerette volna megvalósítani, hogy közben az ellenzéki akció, a vele szemben jelentkező ellenakció, vagyis a konfliktus és utána az elnyomatás szinte kiszámítható képletét elkerüljük. Éppen ezért olyan vállalkozásokat próbált kezdeményezni, amelyek az országot előbbre viszik nemcsak gazdaságilag, a társadalom s a művelődés vagy akár a nemzetközi megismertetés terén, hanem, végső fokon politikai pozícióban is, és amelyek elől ugyanekkor Bécs sem tud eleve elzárkózni, amelyekben az ő közreműködése vagy legalább semlegessége is elnyer-

³³ Csabai Tibor: *Kossuth Lajos és az irodalom*. Bp. 1961.

hető, vagyis amelyek éppen ezért nem indítják el ezt a veszélyes összeütközést, a „faltörő” politika következményét.

Szekfű annak idején még úgy gondolta, hogy Széchenyinél a Vaskapu-szabályozás és a nevéhez fűződő többi gyakorlati kezdeményezés „csak mellékes, alárendelt jelentőségű volt, mondhatnók: fogás az erkölcsi cél szolgálatában”.³⁴ Egy műszaki-történeti szerző, igaz, már akkoriban azt írta, hogy „ez a felfogás merőben téves”.³⁵ De azóta is sokan hajlamosak e vállalkozásokat pusztán úgy kezelni, mint valami hasznos, de nem különösebben jelentős melléktevékenységet. Pedig itt többről van szó, nem is pusztán műszaki érdekű dolgokról, hanem ilyen „neutrális” működési körről. Kövessük csak a napló bejegyzéseit. Széchenyi mindjárt a *Hitel* megjelenése után, 1830 nyarán hajózik le először a Dunán Konstantinápolyig, és a *Világ*, a *Stádium*, majd a *Hunnia* megírásával egy időben, de még több időt és energiát követelően bontakoznak ki e vállalkozások újabb fejezetei: Pest-Buda fejlesztése, Al-Duna-szabályozás, gőzhajózás, kísérlet arra, hogy Magyarországot bekapcsolja a világforgalomba egy új, nyugat–keleti európai víziút létrehozásával, és ugyanakkor nemzetközileg ismertté tegye ezt a hazát, amely tegnap még terra incognita volt, de holnap már angol, francia, német, dán utazók beszámolóí, könyvei révén hírnév kapja szárnyra. S bekerül valahogy közvetve még a nemzetközi politikába is, hiszen e kérdésekről Széchenyi német uralkodókkal, angol miniszterekkel, orosz diplomatákkal, török basákkal tárgyal, és ugyanekkor – mondhatni egyedül a magyar reformerek közül – barátságos személyi kapcsolatokat épít ki a török főség alól önállósuló szerb és havasalföldi román államvezetéssel. Egy újabb munka szerint a Széchenyi-féle „magyar célkitűzések itt egybeestek több kelet-

³⁴ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Bp. 1922², 80.

³⁵ Zelovich Kornél: *Széchenyi és a magyar közlekedésügy*. Bp. 1925, 7.

európai nép érdekével”.³⁶ Széchenyi éppen ebben látta az általa kigondolt reformtaktika gyakorlati útját, amely elkerüli az összeütközést, de a dolgokat így vagy úgy mégis mozgásba hozva olyan új helyzetet idézhet elő gazdaságilag meg a hazai és külföldi közvéleményben, amely előbb-utóbb természetessé, sőt elkerülhetetlenné teszi messzebbmenő konzekvenciák levonását, a nagyobb társadalmi és politikai reformokat.

Kutatóink persze utalhatnak az ilyenféle elképzelés hiányosságaira és Széchenyi minden találékonyasága mellett is korlátozott lehetőségeire. Arra, hogy Széchenyi mindehhez igen szűk bázissal rendelkezett. A főnemesekkel, akikről túl sokat remélt, nem sokra juthatott. A megyei köznemességet pedig, amely, láttuk, másféle hagyományt követett, bizalmatlanul nézte. Rámutathatnak kutatóink arra is, hogy a bécsi kormányzat Széchenyi módszerével sem igen volt megnyerhető, mivel a rábeszélő, okos szóra nemigen hallgatott, inkább a fenyegetésnek engedett, ha úgy látta, hogy rákényszerül.

Mindezt, ismételjük, kutatóink elmondhatják. Megkérdőjelezhetik, ami megkérdőjelezhető. De két dolog semmiképpen nem az.

Az egyik: hogy ez az egész törekvés irányzatával, szándékai-val és nem lebecsülendő eredményeivel együtt a magyar reformmozgalomnak része, egyik ága volt. Széchenyi is a polgári-nemzeti átalakulás lehetséges módjain töprenkedett. Azon, mint 1832. október 29-i naplóbejegyzésében írta, hogy miként lehet a „feudális szisztémából, vagyis a barbarizmusból” a polgári „civilizációba” való átmenet lényegét megragadni. Révai József pár évtizeddel ezelőtt nem csekély hatással úgy fogalmazott, hogy Felsőbüki Nagy Pál nemzeti függetlenséget akart, de polgárosodás nélkül, Széchenyi csak polgárosodni kívánt, de „az alkotmányosságért és függetlenségért folytatott harc nemesi előítélet” volt pusztán szemében, s a polgárosodás

³⁶ Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon*. I. Bp. 1960, 166–169.

és a nemzet céljai csak Kossuthnál forrtak egybe.³⁷ A mondás látszólag szellemes, csak éppen a történeti valóságot nem fedi, mivel téves premisszákra épül. Felsőbüki Nagy Pál a feudális rend híve és, tudjuk, ekkor már a bécsi kormányzat felbérelt ügynöke volt, nem pedig a nemzet bajnoka, nem szólva arról, hogy a másik kettő mellé nem is állítható. Széchenyi és Kossuth viszont egyaránt, ha más úton, más taktikával is, a polgári és nemzeti ügyet képviselte.

A másik: hogy Széchenyi aggodalmait nem egészen voltak légből kapottak. Amint a Habsburg hatalomnak az 1830-as évek elején kissé szétzilált nemzetközi pozíciója újra megszilárdult – főleg a cárral kötött egyezmény (1833) nyomán –, a bécsi kormányzat máris nekilátott, hogy a Magyarországon Wesselényi vezetésével kibontakozott ellenzéki mozgalmat visszanyomja. E megtorló reakció velejárója volt a Wesselényi-per, majd az országgyűlési ifjak és a Wesselényi oldalán színre lépett Kossuth elfogatása. Mindez, hozzátehetjük, sokban bénítólag hatott Széchenyi tevékenységére is. A veszély tehát nagyon is reális volt, csak elkerülésének, legyőzésének, az ehhez szükséges erőttöbblet megszerzésének módja lehetett vitás, Széchenyi elképzelésében pedig vitatható. Mindenesetre Széchenyi szinte kétségbeesett, nagyon is taktikátlan fellépése, támadása Kossuth ellen elsősorban ezekből az előzményekből és azon aggodalmából magyarázható, hogy ugyanez a dráma ismételtelen lejátszódik a negyvenes években is, de sokkal tehetségesebb vezérrel élén, sokkal nagyobb méretekben, sokkal súlyosabb következményeket vonva maga után. Hadd idézzek fel itt egy olyan, önmagában szerény, de mégis jellemző mozzanatot, amelyre szerzőink igen ritkán szoktak figyelni. 1841 elején Kossuth Pesti Hírlapja mellett egy másik szabadelvű politikai lap is indult Pest-Budán: a Világ. Ennek szerkesztője, a plebe-

³⁷ Révai József: *Magyar szabadság–világszabadság*. In: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bp. 1949³, 172–173.

jus demokrata Vajda Péter a belső társadalmi kérdésekhez a Hírlapnál merészebben, progresszívebben nyúlt, ameddig tehet, és amíg a konzervatívok ki nem szorították helyéből, meg nem kaparintották a lapot maguknak.³⁸ Széchenyi viszont a két lap közül eleve, kezdettől fogva a Pesti Hírlapot vette célba, mert Kossuthal élén ez volt a Wesselényi-féle nemesi ellenzéki politika folytatója és továbbfejlesztője. Így jutunk el a negyvenes években ahhoz a megtorpanáshoz, a fékező, hátráló és hátráltató szerephez, amelyről fent már szó esett. Ezt mentegetni így vagy úgy teljesen szükségtelen. Magyarázatát adni viszont az életmű egésze és a reformkori politikai küzdelmek megértése szempontjából egyaránt kívánatos. Talán még annyit erről, hogy Széchenyi ekkor sem vált azonossá a konzervatívokkal vagy a kormánypárttal, bár ez szívesen kihasználta őt. S tevékenységének ekkor is voltak bizonyos pozitív vonásai. Nem utolsósorban a méltányosabb nemzetiségi politika meghirdetésében, amelyet 1842-i akadémiai beszédében a türelmetlen magyarosító szándék bírálataival kapcsolt össze, aggodalmában az újabb, ismét reális veszély miatt, amely a nemzetiségi mozgalmak ellenünk fordulásából származhatott.

3. A naplóból kiderül, hogy Széchenyi eleve ellenezte azt a felirati javaslatot, amelyet Kossuth az 1848 februári francia forradalom hírére március 3-án terjesztett az alsótábla elé, és amelyben az országgyűlés által addig elfogadott – korántsem teljes! – belső reformok azonnali keresztülvitelét és egyben „független nemzeti kormány” felállítását kérte. A napló azonban nem közli, amit máshonnan tudunk, hogy Széchenyi ekkor megkapta gr. Apponyi György kancellár levelét, amely figyelmeztette őt, hogy e forradalmi helyzetben „politikai bűn” volna engedmények kicsikarásával kísérletezni, mivel „itt”, vagyis Bécsben „nem akarnak majd orosz segítségre,

³⁸ Lukácsy Sándor: *Vajda Péter, a Világ szerkesztője*. ItK 1971, 278–291.

hanem saját népeik hűségére támaszkodni”.³⁹ A sima szavak mögött persze éppen az orosz segítséggel való fenyegetés sötétlett, amit az is észrevehetett, aki nem ismerte úgy, mint Széchenyi a Habsburg-ház nemzetközi helyzetét és szoros kapcsolatát 1833 óta a cári hatalommal. Széchenyinek ezek után nem egészen meglepő ellenkezése viszont azonnal véget ért, midőn a március 13-i bécsi forradalomnak és vele az osztrák kormányrendszer bukásának híre jött. Március 15-én, miután az országgyűlés úgy nyilatkozott, hogy a feliratba utólag a teljes reformot beleérti, Széchenyi feljegyezte, hogy most már minden ellenérzést félretéve Batthyányt és Kossuthot kell támogatnia –, pedig ekkor még nem volt biztos ezek sikere. Ő is ott volt a hajón, amely a magyar küldöttséget és a feliratot vitte Bécsbe, sőt az ő javaslata volt, hogy István nádorhoz intézett kézirat formájában kapják a választ. Azt hiszem, állásfoglalásának lényegén nemigen változtat az, ha ebbe feltehetően belejátszott félelme is egy még nagyobb, népforradalmi megrázkódtatástól, vagy ha naplójának tanúsága szerint a válságos napokban így sem csökkentek aggodalmai. Erre vall Széchenyinek bizalmas titkárához, Tasner Antalhoz március 17-én írt levele is:

„Barátom, csudákat éltünk! Nemzeti sorsunk hajszálon függött. Az első felvonás gyönyörűen sikerült! . . . Nekem úgy látszik, mintha ránk magyarokra elvégre felnyílt volna az ég! . . . Az én politikám biztos volt . . . de lassú. Kossuth egy kártyára tett mindent, és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint amennyit az én politikám tán 20 év alatt nem bírhatott volna elő állítani . . .”⁴⁰

1848 drámai időszakából emeljük ki továbbra is ezt a kérdést: Széchenyi viszonyát a forradalomhoz. Ez viszont annyiival is fontosabb, mivel a hagyományos felfogás szerint, amelyet Kemény és mások után Gyulai Pál fogalmazott meg a

³⁹ Deák Imre: *1848. A szabadságharc története levelekben*. Bp. é. n. [1943], 19–20.

⁴⁰ Barta István (szerk.): *Széchenyi István válogatott írásai*. Bp. 1959, 398–399.

leghatározottabban, Széchenyit a forradalomtól való megrettenés kergette belső összeomlásba.⁴¹ Gyulai e feltevését sajátos módon azután is sokan átvették, hogy napvilágra került az 1848-as Széchenyi-napló, a leghitelesebb forrás, amely pedig ezt nemigen támasztotta alá. Az ellenforradalom időszakában ezt ismételtették azok, akik valóban a forradalmat érezték a legijesztőbb fenyegetésnek. Utóbb pedig, éppen ellenkező oldalról, azok is, akik a dogmatizmus és a túl egyszerű formulák időszakában meg azt hitték természetesnek, hogy egy gróf és birtokos csak a forradalomtól félve kaphat idegösszeomlást.

A hagyomány szívósságára vall, hogy midőn egyik kutatónk, Spira György az egykorú adatok elemzéséből arra az eltérő eredményre jutott, hogy Széchenyi, miután márciusban Kossuthot támogatta, 1848 szeptember elejének válságos napjaiban az ellenforradalom fellépésének hatására omlott össze, monográfiája még a hatvanas évek elején is csak sok ellenkezés és hosszú viták után végül egy „semlegesítő” előszó kíséretében látott napvilágot.⁴² Ez utóbbi a közreadó intézmény nevében külön figyelmeztette az olvasót, hogy a könyv álláspontja „eltér a ma elfogadottól”, és ezért esetleg „ellenvetéseket is fog kiváltani”.

„Ma elfogadott?” E többféleképpen értelmezhető kitétel jelenthet esetleg csak annyit, hogy van – kétségtelenül – egy olyan elterjedt, megszokott álláspont, amelyet sokan képviselnek. De jelentheti esetleg azt is, főleg egy ilyen figyelmeztetésben, az adott előzmények után, hogy konkrét, vitatható szakmai kérdésekben egy „elfogadott” álláspontot kell vagy kelle-ne másoknak is elfogadniuk. Már csak ezért is jobb, ha pontosabban, világosabban fogalmazunk. Bár egy kérdés még ezután is marad: miért meglepő az, ha egy új monográfia új álláspontot képvisel? Vagy pedig: egy „elfogadott” álláspont újra felmondásához minek egy új monográfia?

⁴¹ Gyulai Pál: *Gr. Széchenyi István, mint író.*

⁴² Spira György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a.* Bp. 1964.

Ha Széchenyi 1848-as naplóját más idevágó adatokkal együtt valóban olvasni és elemezni kezdjük, hamar érthetővé válik, hogy véleményem e kérdésben miért nem az „elfogadotthoz”, hanem Spirához áll közelebb.

Mondjuk meg persze előre világosan: Széchenyi nem szeretete, nem helyeselte, sőt ellenezte és veszélyesnek tartotta a forradalmi módszereket és megrázkódtatásokat. Félt is tőlük – bár, tegyük hozzá, inkább némi gúnyos iróniával figyelte, ha saját osztályának tagjai és más birtokos urak vagyonukat, sok ezer birkájukat kezdték félteni. Az ilyenféle aggályoknak azonban még nem kellett idegösszeomlást előidézniük. Sőt, mint láttuk, Széchenyi megkönnyebbülten, örömmel fogadta el a döntő fordulón 1848 márciusának vívmányait, vagyis a magyar polgári forradalmat. Nem vette volna észre, hogy milyen kormányban minek támogatására vállalkozott? És csak egy fél év múlva döbbsent volna rá riadtan, kétségbeesve, hogy forradalomban él? Ez még feltételezésnek is gyermeteg.

A polgári forradalmak persze, tudjuk, többféle tendenciát rejtettek magukban, és több fázison mehettek át. A liberálisok mögött ott voltak a radikálisok, demokraták, a plebejus tömegek. Széchenyi az ilyen jelenségeket is észrevette, és természetesen még inkább ellenezte. Ezek is nyugtalanították, de úgy látszik, még mindig nem olyan mértékben, amely a végső kétségbeesést indokolta volna. A nagy parasztfelkelés, amelynek látomása egykor oly riasztónak tűnt előtte, mint általában a kiváltságosak előtt, most, március óta nemigen gyötörte többé. Arról a nevezetes falragaszról pedig, amelyet Kecskés Ede radikális ügyvéd, a korai pesti munkásmegmozdulások egyik vezetője fogalmazott, naplójában április 23-án lakonikusan ennyit írt: „Egészen kommunista.” De mindjárt utána nagyon is magabiztosan azzal folytatta, amit különböző pestbudai gyárak néhány vezető emberével közölt: „Parancsolni én akarok és fogok!” A radikálisok aggasztották, főleg mert úgy látta: provokálják Ausztriát. A válság közeledtével egy „kravall”, vagyis radikális-plebejus megmozdulás lehetősége is fog-

lalkoztatta őt. Alapjában véve azonban ezt a hazai belső erőviszonyokat tekintve nemigen látta reálisnak, illetve csak abban az esetben, ha a külső szerb, horvát stb. támadás az ország szívébe érve a helyzetet felborítja, és akkor is, éppen ezért, csak pillanatnyi átmenetként. „Budapestet – veti papírra augusztus 24-én szorongásait – a szerbek fogják teljesen, vagy a horvátok félig kirabolni. Mielőtt ez megtörténik, Pesten gyilkolás lesz és agyonverés.” És magyarul idézőjelben hozzáteszi, mintha már a kiáltást hallaná: „Kötél a magyar minisztériumnak!” Fő gondja azonban ekkor is az, hogy „Magyaria el van temetve.” Mert elsősorban végig e pár utolsó hónapban nem a felsőbb osztályokat félti saját népétől, az osztályharc fellángolásától, hanem mindenekelőtt az országot, a nemzetet a szerbek, horvátok és az ellenforradalom más fegyveres támogatói rohamától. Vagyis a külső támadástól. „Mint magyarok oda vagyunk” (július 3.). „Megmentésünk lehetetlen . . . A magyarokat ki fogják irtani.” (július 26.). Magyarországot olyan megaláztatás fogja érni, amire nincs példa a történelemben. „Mit csináljak, hová meneküljek? . . . Itt maradok” (augusztus 7.). A külső támadás, a nemzet eltiprásának veszélye: ez gyötri egyre kétségbeejtőbb erővel akkor is, midőn mások, köztük más okokból menekülni készülő saját munkatársai a lámpavasról beszélnek neki. És még folytathatnánk az idézetek sorát. „Lehetetlen a magyar agóniát elhárítani” (augusztus 8.). Már kezd önvádja felmerülni, hogy egykori kezdeményezőként minderről ő tehet. Augusztus 20-án a naplóban ezt találjuk: „Soká ki lehet bírni ezt az állapotot anélkül, hogy bele ne örvülne, kétségbe ne esne tőle az ember? . . . Sehol nem látok menekvést.” Közben szüntelen hibáztatja Kossuthot és a hozzá közel állókat, azzal vádolva őket, hogy oktalanul merész lépéseikkel elősegítik a megtorló akció kibontakozását ellenünk. Széchenyi ugyanis most is megint a Habsburg hatalommal szeretné elkerülni a konfrontációt, amelyet immár véresnek, végzetesnek, apokaliptikusnak tart. De ellentétes módszerekkel, Kossuth a helytállásra való felkészüléssel, Széchenyi a

tűzvész lokalizálásával próbálkozva, látszólag kibékíthetetlenül is mindketten ugyanazt: 1848 márciusának új Magyarországot szeretnék megmenteni. Mert ezt Széchenyi sem hajlandó feladni. Amíg úgy érzi: értelme van, igyekszik Kossuthot az olyan katonai jellegű intézkedésektől visszatartani, amelyek szerinte e veszélyt növelhetik. Ezt teszi utoljára, még szeptember 3-án – sikertelenül, mire könnyek közt kiált fel ismerősei előtt:

„Én a csillagokból olvasok. Vér és vér mindenütt! A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül . . . Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk.”⁴³

De e gyötrő látomásban megint *nem* a társadalmi osztályok az ellenfelek, a forradalom egy új, radikálisabb, véres fázisában, midőn a tömeg az urakat, arisztokratákat kezdi irtani, hanem a „népfajok”, vagyis a nemzetiségek és a magyarok, valamint a Habsburg-ellenes és a Habsburg-hű magyarok, egymás ellen is, hiszen az utóbbiakból jócskán akad az igazgatásban, a hadseregben, nemegyszer egyazon családból.

Ugyanaznap azután az udvar augusztus 31-én kelt leiratából végképp kiderült, hogy a Habsburg-hatalom nyíltan 1848 vívmányainak feladását, a meghódolást követeli. Széchenyi számára pedig kiderült az is, hogy az összezsepást most már nem lehet elkerülni, hiszen a hátrálás is elképzelhetetlen, a békéltető próbálkozások ideje lejárt, a harcnak ki kell robbannia. S ez volt az a végső lökés, amely összeomlásba taszította őt. Ezt tanúsítja orvosa is, Almási Balogh Pál,⁴⁴ aki szeptember 5-én ellenszegülések, öngyilkossági és szökési kísérletek, „a legdühösebb rohamok gyakori kitörései közt” a döblingi elme-egógyintézetbe szállította őt. Balogh „az alacsony udvari csel-szövények és ármányok” okozta megrendülés áldozatának tekintette betegét, aki eltorzult, könnyes arccal ekkor is „szün-
te-

⁴³ Uo. 313.

⁴⁴ Balogh Pál: *Gr. Széchenyi István*. Pesti Hírlap 1848. szept. 22.

len hazája szerencsétlenségét emlegeté”, és azt, hogy a nemzet számára nincs többé menekvés.

Széchenyi kétségtelenül alábecsülte azt az erőt, amelyet a forradalomból született új Magyarország képviselt. A haza nem omlott össze az első támadásra, hanem jó ideig képes volt ellenfeleit, nagy reguláris seregeket is visszaverni. A harc végső mérlege azonban mégis kedvezőtlennek bizonyult, ha nem is úgy és annyira, mint Széchenyi feltételezte. Magyarország alulmaradt a Habsburg és a cári orosz erők együttes túlsúlyával szemben az európai forradalmi mozgalmak lehanyaglásának időszakában.

Volt azonban egy olyan lényeges mozzanat, amelyet Széchenyi valóban nem látott, nem láthatott. A nemzet nemcsak túlélte a vereséget, a vérbe gázoltatást és az elnyomatást, hanem éppen az önérzetes helytállással, az elfogadhatatlannak elszánt elutasításával, a túlerő elleni harc súlyos kockázatának és áldozatainak vállalásával, olyan pozíciót és respekust vívott ki magának, amely csak ideig-óráig volt figyelmen kívül hagyható. Mindez együtt, a több, a részben talán megvalósíthatatlan követelése kellett ahhoz, hogy egyáltalán valóban lehetővé váljék az, amit Széchenyi óhajtott, reálisnak tartott, és ami utóbb valami formában megvalósíthatónak bizonyult: a Habsburg hatalommal mint adott realitással kötött kompromisszum.

Nem árt ismételnünk, hogy ez a Habsburg-hatalom a 19. század derekán, válságok ellenére, még a nemzetközi realitások közé tartozott, és hogy e tényen nem változtatnak ilyen vagy olyan érzelmeink. Ugyanis mivel a Habsburg monarchia 1918-ban, az első világháború után, új nemzetközi erőviszonyok között, egy hosszabb történeti folyamat végén valóban felbomlott, ma már ez a realitás esetleg utólag ilyen vagy olyan okokból könnyebben kétségbe vonhatónak tűnik. S ez néha különös dolgokra is vezethet. Szekfű például annak idején, 1913-ban realitásnak minősítette a 18. század eleji Habsburg monarchiát. Most viszont, utólag erre azt próbálják válaszolni, hogy a Habsburg monarchia 1913-ban, Szekfű könyvének ír-

sakor már a vég felé közelgett, jövője hát és Szekfű álláspontja is csak illúziója volt a realitásnak. Ez a különös logika persze, amely az 1711 körüli nemzetközi helyzetet az első világháború utániból próbálja megítélni, vagyis egy hosszú történeti folyamat végkifejletét vetíti vissza két évszázaddal korábbi fázisára, érdemben nem különbözik attól, amely a júliusi kánikulában utólag kétségbe vonja, hogy előzőleg a januári hidegben szükséges volt fűteni. De ha valaki valódi szakmai elemzés helyett ilyesmivel akar feltűnést kelteni, akkor ugyanezt a logikát látszólag még egyszerűbben alkalmazhatja a 19. század közepére is, hiszen az a végkifejlethez még közelebb esik. Megróhatja 1848/49 hőseit, hogy nem igyekeztek eléggé, nem tudtak legyőzni egy illúziót. S közben ismét szabad utat nyithat olyan szubjektív mozzanatok érvényesítésének a történelemben, amilyenek már felbukkantak a dogmatizmus időszakában is, de nem lettek bölcsebbek az új változatban sem, mint például az, hogy aki látta a Habsburgokkal való összeütközés veszélyeit, az éppen azért szükségképpen reakciós volt, aki viszont haragudott rájuk bármiért, az ezért mindjárt a haladás zászlóvivője. Hivatkozhatnánk persze arra, hogy a Habsburg monarchia realitását, sőt viszonylagos történelmi létjogosultságát bizonyos időszakban nemcsak konzervatívok vagy mérsékelt liberálisok ismerték el, hanem más szempontból a forradalom olyan vitathatatlan hívei is, mint Marx (1860) a cári Oroszország miatt, azután Engels (1888), aki szerint a monarchia mindaddig szükséges marad, amíg Oroszországban nem győz a forradalom, vagy utóbb Lenin, aki azt fejtette ki, hogy a magyarok a cári intervenció és 1849-i vereségük után végül is nem az Ausztriától való elszakadásra, hanem a Habsburg monarchia megőrzésére törekedtek „éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet kapzsibb és erősebb szomszédok esetleg teljesen eltiportak volna.”^{4 5} De minek idézzünk tovább? Akik

^{4 5} E véleményeket idézi Zsigmond László: *Az osztrák–magyar monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok*. Századok 1959, 72–73.

fölényesen hajlandók figyelmen kívül hagyni magukat a történelmi tényeket, miért hallgatnának mások ezekből levont konklúzióira?

4. A naplók 1848. szeptember 4.–1859. október 2. közt egy bő évtizedre megszakadtak. Kár, hogy ezt a tényt jelen kötetünk nem jelzi jobban, hogy a szöveg, ugyanazon a lapon, úgy folytatódik, mintha semmi sem történt volna közben. Pedig ezalatt három is eltelt a döblingi időszak négy fázisából.

Az elsőt, 1848–1851 között a kétségbeesett, jajongó önvád jellemezte. A gyöttrődő levelek, kínzó önvallomások sora. Széchenyi azt ismételteti, hogy mindenről ő tehet, a katasztrófához vezető utat ő kezdte el, s ezért otthon leütnék, mint egy kutyát. Ezt a fázist néma, magába roskadt hallgatás, tompaság követte pár éven át. A harmadik fázis 1857 elejétől számítható. A krími háború utáni új nemzetközi helyzetben Széchenyi mindinkább feleszmélt. Felmérte saját erőit. Úgy látta, nem tudna többé Döblingből kilépni. De másokon át már kapcsolatot keresett a külvilággal, és újra politikai cselekvésre készült: az önkényuralom ellen kereste meg a harc eszközt.⁴⁶

Az első szakasz önvádjait, tudjuk, többféleképpen értelmezték az egykorúak. Kemény Zsigmond a reformot és a forradalmat igyekezett egymással szembeállítani. Metternich önelégülten azt írta Disraelinek, hogy Széchenyi, íme, végül mégis az ő igazát látta be. Kossuth pedig utóbb, 1858-ban Londonban éppen ellenkezőleg értelmezte a Pulszky anyósától kapott, nem egészen pontos híreket. Úgy gondolta: Széchenyi most már belátta, hogy 1848-ban végig vele, Kossuthal kellett volna tartania, és nem mindent beárulnia Bécsnek – hiszen ez utóbbi tette miatt nem mer most hazamenni. A Kossuth e nyilatkozatáról szóló szövegrészt egyébként Tanárky Gyula naplójának

⁴⁶ Az alább következő gondolatmenet részletes kifejtésére: Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben* (s. a.)

1961-ben megjelent kiadásából miért, miért nem, szó nélkül kihagyták.⁴⁷

Széchenyi 1851. március 14-én bizalmas titkárához, Tasner Antalhoz írt levelében, amelyet Sötér István, a jelen napló-kötethez írt bevezetése idéz (339.), valóban ez olvasható:

„Legnagyobb vakságom . . . abban állott, hogy Kossuth ellen léptem fel.”

De azután az alábbi, már nem idézett szavakkal folytatódik:

„Ha nem küzdöttem volna ellene, aki – mint csak most látom, végtelenül nemes ember –, akkor ő ahelyett, hogy lapjában hadat viselt légyen ellenem, végül maga látta volna át, a kormánnyal kell tartanunk, hogy alkossunk.”⁴⁸

Úgy gondoljuk tehát, hogy Sötér véleményétől eltérően ezt a levelet aligha lehet arra „perdöntőnek” tartanunk, mintha Széchenyi belátta volna Kossuth politikájának helyességét.

Bizonyos azonban, hogy ha nem az idegösszeomlásos önvád, hanem a föleszmélés szakaszának dokumentumait fogjuk vattatóra, akkor ezekben olyan Széchenyivel találkozunk, aki minden erejével, haragjával a Habsburg önkényuralmat tekinti fő ellenfelének, azt támadja, átkozza ott, Bécs árnyékában, a farkas torkában, és aki ugyanakkor Kossuthról keveset és igen kíméletesen nyilatkozik. A függetlenség kimondását 1849-ben most is egy kisebbség hibás lépésének tartja, de a fő tüzet az önkényuralom ellen irányítja, amely erre hivatkozva akarja Magyarországot szabadságától megfosztani.

Ez jellemzi *Önismeret* címen 1857-ben készült nagy kéziratát, amelyet *Szatírának* szoktunk nevezni, és amely félelmetes,

⁴⁷ Koltay-Kastner Jenő (s. a. r.): *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója, 1849–1866*. Bp. 1961. Az idézett részletet egyébként már közölte Bártfai Szabó László: *Adatok Gr. Széchenyi István és kora történetéhez*. II. Bp. 1943, 788–790.

⁴⁸ Spira Gy., i. m. (1964), 339.

gyilkos dühvel támadja az osztrák abszolutista kormányzatot, sőt magát a dinasztiaát s annak fejét, Ferenc József császárt is személyesen. Alapjában véve e műnek volt újabb változata a *Blick*, amelyet Széchenyi, fia és segítőtársai közreműködésével, Londonban, német nyelven nyomattatott ki, és küldetett szét onnan 1859 tavaszán, a nemzetközi válság kirobbanásakor, hogy a külföldi közvélemény előtt tegye nevetségessé Bach rendszerét. A *Blick* is könyörtelen szöveg, noha már nem támadja a császár személyét, vagyis magát a monarchiát, hanem csak annak adott kormányrendszerét.

Ugyanez az álláspont tükröződött Széchenyinek 1858 őszén az Akadémiához intézett levelében, amely az alapszabályok önkényes megváltoztatása ellen tiltakozva az önkényuralmat oly élesen támadta meg, hogy az elnökség nem merte nyílt ülésen felolvasni, de amely kézíratos másolatban ezerszámra terjedt el az országban mindenfelé. S itt az az érdekes, hogy Széchenyi szinte feledve önvádjait, megint a hazai közvéleményt próbálja mozgásba hozni, kitartásra biztatni, a várható válságra előkészíteni. Más szövegei közzétételével is megpróbálkozott, keresve a módot arra, hogy – mint titkárának írta – miként lehetne sok mindent „igen furfangosan a németek orra alá dörzsölni”.⁴⁹

Az itáliai vereség után, 1859 nyarán Bach távozni kényszerült, de az önkényuralmi rendszer érdemben még nem sokat változott. Széchenyi éppen ezért fáradhatatlanul folytatta Döblingből az akciót: nemzetközi sajtókampány szervezéséről, röpiratok kiadásáról gondoskodott. Ekkoriban, 1859 október elején kezdett újra a naplórészhez is. Azokkal dolgozott, akikkel ott összeköttetésbe léphetett: néhány újságíróval és főnemessel, akik személyes kapcsolatot tartottak fenn vele. Megint elmondhatjuk, hogy a nemzeti tiltakozás frontján nagy szerepet szánt az ókonzervatív arisztokratáknak, pedig azok ha

⁴⁹ Közli: Tasner Géza: *Széchenyi szellemi hagyatéka és Tasner Antal végrendelete*. Bp. 1876, 67–71.

elleneztek is az abszolutizmust, helyette csak 1847-et szerették volna visszacapni. De most sem mondhatjuk azt, hogy Széchenyi azonos lett volna velük. S ha még egy gr. Zichy Henriket is fel tudott használni arra, hogy Ferenc Józsefet névtelen röpiratban trónja elvesztésével fenyegetse meg, akkor azt kell mondanunk, valóban a sziklából is tudott vizet fakasztani.

Széchenyi célja most is az volt, hogy megegyezésre szorítsa Ausztriát. De egy sor megnyilatkozása arra vall, mintha a régi s egykor „zarándoki önmehtagadással” féken tartott ellenzéki ség kelne új életre benne. Annak idején Széchenyi taktikai meg-gondolásból elítélte a dacoló, „ujjhúzó” ellenzéki politikát. Most persze, változott viszonyok között, midőn az önkény-uralommal szemben minden megengedhető, ezt is felhasznál-hatónak tartja, és szabadjára engedi. Most ő jegyzi naplójában 1859. október 25-én azt, amit Wesselényinél egykor hibáz-tatott: „Ujjat húz! Szeget szeggel!” Most ő szervez ellenzéki akciót, és ő halad konfliktus felé – Albrecht főherceg fellépé-sére most őt tekintik egy nemzetközi összeesküvés központi alakjának, és ellene készítik elő a rendőri akciót.

Az utolsó hónapok rövid, szaggatott naplóbejegyzéseiből is nyilvánvaló, hogy Széchenyi nem egy új forradalomtól meg-riadva, összeomolva lőtte főbe magát az 1860. április 7. és 8. közti éjszakán. Itt ha lehet, még nyilvánvalóbban nincs igaza Gyulai Pálnak,⁵⁰ aki – persze a naplók ismerete nélkül – azt az elméletet állította fel, hogy Széchenyit mint 1848-ban, most is a pesti utca fenyegető mozgolódása taszította kétségbe-esésbe, közelebből az 1860. március 15-i tüntetés, a rendőri összeecsapás és egy joghallgató halála. A valóságban ennek sem-mi alapja nincs. A naplóban sem ilyesminek, sem az önvád felújulásának nem találjuk nyomát, pedig Széchenyi most való-ban lázított az önkényuralmi kormányrendszer ellen.

⁵⁰ Gyulai Pál: *Gr. Széchenyi István utolsó évei*. In: *Emlékbeszédék I.* Bp. 1914, 333–368; és uő: *Gr. Széchenyi István, mint író*. Uo. 371–404.

1860. március 3-án a rendőrség házkutatást tartott Széchenyinél és néhány más, vele kapcsolatban álló személynél. Felűnő, hogy Széchenyi megviselt idegrendszerével viszonylag milyen jól viselte ezt a megpróbáltatást. Szinte dacos humorral új naplót kezdett, miután – mint írja – „jól kibolhálták” és elvitték a régit. Sőt, mindjárt ellenakcióra gondolt: másnap igen udvariasan levélben magához hívta Thierry rendőrminisztert magát. Az első megdöbbenés akkor érte, midőn kiderült, hogy a *Szatira* kéziratát, amelynek biztonságba helyezését Kiss nevű titkárára bízta, az utóbbi ostobasága folytán megtalálták. A döntő fordulat azonban akkor állt be nála, amikor március 17-én megkapta Thierry jéghideg, fenyegető válaszát: „Az ön által évekké elelőtt kiválasztott menedékhely régen megszűnt az lenni.” Ezt rögtön követi a naplóbejegyzés: „Látom, hogy romlásom elhatározott. Itt az ideje, hogy magamat ezen üldözések elől egy kétségbeesett elhatározással kivonjam.” Ettől kezdve följegyzéseinek ez lett fő szólama, és csak ez. Tettéknek ez volt indoka, és csak ez.

Nem politikai pertől félt a „vén oroszlány”, mint nemrég önmagát nevezte. Sőt egy előző évi rendőri jelentés egyenesen arról írt, hogy ezt szívesen vállalta volna: „Széchenyi semmit sem óhajt inkább, mint hogy honfitársai szemében mártírkoszorút nyerjen a hazáért, és hogy vérpadon végezze életét.”⁵¹ A bécsi kormányzat viszont ezt szívesebben elkerülte. Van rosszabb sors is, mint a vérpad, meg lehet takarítani a hűtlenségi per komédiáját. Nem kell más, mint az, hogy Széchenyit a döblingi menedékből erőszakkal egy állami tébolydába szállítsák, valóban zárt falak közé, egy valódi alvilágba, ahonnan nincs többé kiút. Még ítélethirdetésre sincs szükség. Széchenyi nem omlott össze, hanem ellenkezőleg: az új, végleges összeomlás rettenetétől és attól a megaláztatástól menekült, hogy a Thierry-féle hideg bürokraták és patkányujjú

⁵¹ Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I. Bp. 1921, 635.

fogdmegek elhurcolják és a sötétségbe taszítják. Ez az, amit a felépült, de saját sérültségét ismerő, szuverén, büszke ember semmiképp nem tud és nem akar elviselni. Ez elől menekül iszonyatos, kemény elhatározással, amelyet a napló tanúsága szerint nagy keservesen tudott csak önmagával szemben érvényesíteni, hiszen az élethez, a napfényhez, jövőjéhez öreg, fáradt teste is szívósan ragaszkodott. Utolsó tette nemcsak menekvés volt, hanem egyúttal félelmetes erejű tiltakozás is, amelynek országos, mozgósító visszhangja lett. S ezzel Széchenyi végigjátszotta ő maga az ellenzéki akció, a megtorlás, a konfliktus drámai színjátékát, a legvégső konzekvenciáig.

Egykor, 1848-ban Széchenyi és a magyar nemesség egymástól meglehetősen távol állt. Most, hogy Széchenyi az önkényuralom ellen küzdve közelebb jutott az ellenzékiiséghez, a nemesség viszont a forradalmi sokkhatás után közelebb a megegyezés gondolatához, az ellentét megint elsimult. Széchenyi népszerűsége egyre nőtt. Egykor csak Kemény Zsigmond próbálta benne, kevesek nevében, saját politikai igazolóját fedezni, Most, az Akadémia emlékünnepevényén Arany János verse már ismét széles rétegek ragaszkodását fejezte ki:

Majd elborúlni kezde láthatára:
 Kik műve által lettünk magyarok,
 Nem ügyelénk többé vezérnyomára,
 Mi napba néző, szárnyas Ikarok.
 Oh, hogy riadt fel intő jós-ajakkal! —

 Hogy áll a tört szívvel, merev hajakkal —
 Egy új Kasszándra Trója lángjain!